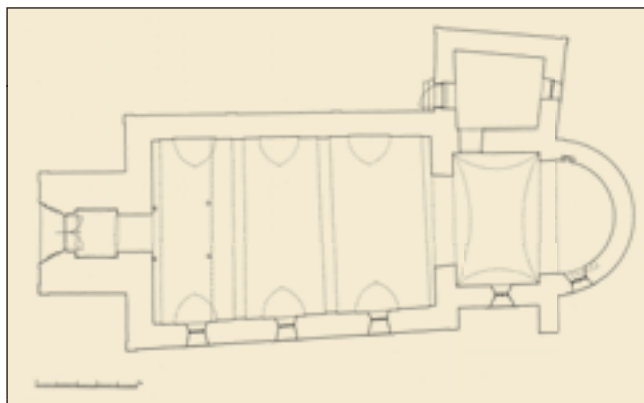

Feketeardó (Чорнотисів), római katolikus templom

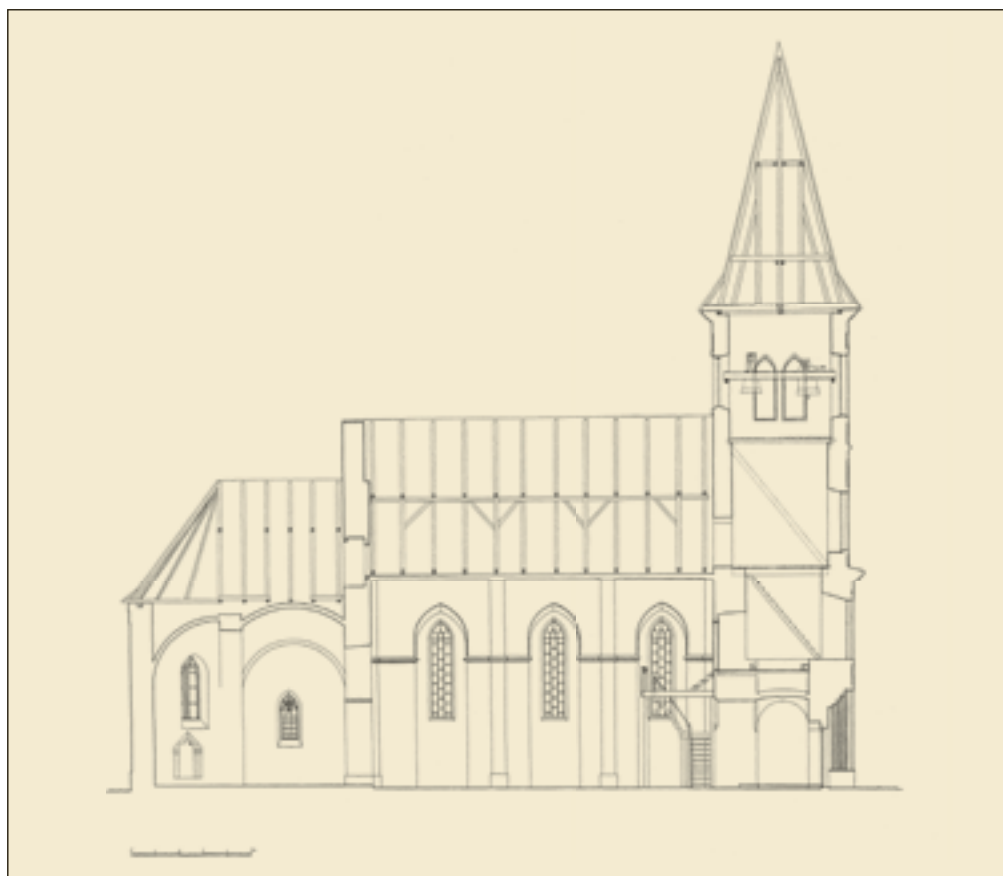
A Nagyszőlőstől (Виноградів) alig néhány kilométerre fekvő Feketeardó település történetére vonatkozóan kevés adat áll rendelkezésünkre. A XIII. század végén királyi erdőővők és szász telepesek lakták. 1319-ban Ordo néven említik, és 1334-ben már megjelenik a pápai tizedjegyzékben is. A település legjelentősebb birtokosa a Hontpázmány nemzetségbeli Marcellustól származó Újfalusi (Ardói) család, akik birtokcsere révén 1300-ban III. András királytól kapták,¹ bár eldönthetetlen, hogy a Nagyszőlőstől ugyancsak 5–6 km-re fekvő Szőlősvégardóról (Підвиноградів) vagy Feketeardóról van-e szó. 1355-ben Nagy Lajos király kiváltságként engedélyezi a település lakosainak, hogy bírát és plébánost szabadon válasszanak maguknak. 1378-ban Zsigmond király a nyalábvári (Királyháza) uradalom részeként Huszthoz (Хуцр) hasonlóan eladományozta Drág és Blak vajdáknak, 1405-től Nyalábvár tartozékeként a Perényieké. A gyülekezet a XVI. században református hitre tért, de első papját csak 1620-ból ismerjük.² A közel két évszázadig reformátusok által használt templomot 1754-ben Perényi Zsigmond báró vette vissza. A templom később romlásnak indult, hajójának fedélszéke elpusztult, csupán a szentély maradt használható állapotban,³ melyet 1864-ben Haas Mihály szatmári püspök kijavíttatott és befedtetett. Falképeit 1994-ben Springer Ferenc tárta fel és restaurálta.⁴

Sommás vélekedések szerint a Szent György tiszteletére szentelt egyház szentélye a XIII. század második

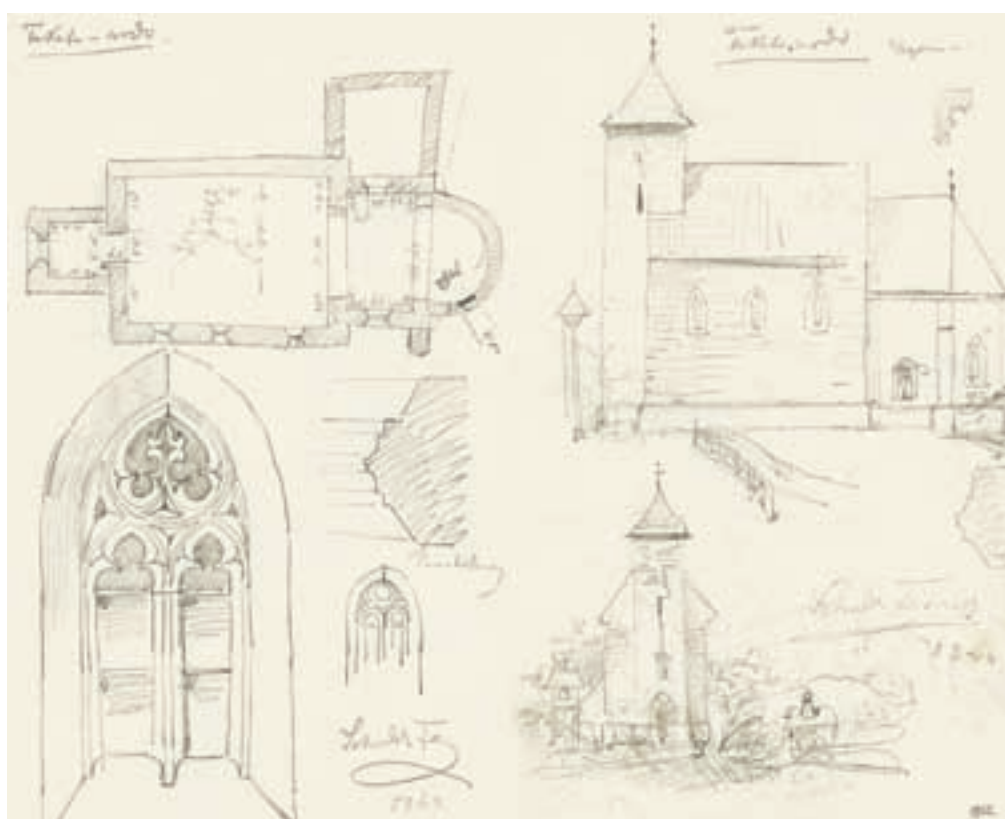

1. A templom alaprajza

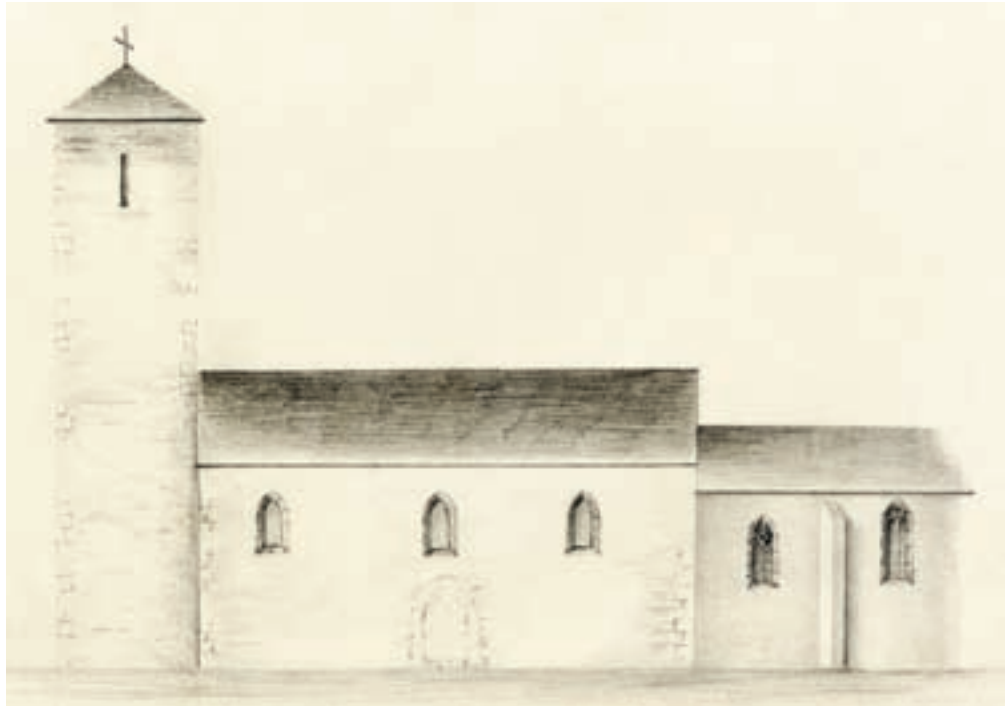
felében, a hajó és a torony a XV. elején épült, és e század második felében festették ki a hajót.⁵ A legkorábbi, talán még Haas püspök által az Akadémia Archaeologiai Bizottságának megküldött alaprajz kevésbé használható, Schulcz Ferenc 1864-es vázlatán a szentély oldalfalai egy falvastagságnival szélesebbek, mint a félköríves záradék. Vajnai Bálint 1901-es tervén az északi és déli fal folytatásaként indul a záradék, míg egy 1940-ben készített felmérésen már csak fél falvastagsággal keskenyebb a szentély.⁶ A legújabb, 2002-ben készült építészeti felmérés is ezt mutatja, és ekkor már a keleti térrész és a sekrestye aszimmetriáját is feltüntették (1. kép). Annyi bizonyos, hogy a gótikus építkezés során a szentély falkoronáit megmagasíthatták. Erre utalhat, hogy a déli falon lévő díszesebb ablak még minden bizonnyal az eredeti magassághoz illeszkedik, míg a záradék délkeleti oldalán kialakított ablak magasabban indul, és magasabb is, mint társa. A hajó építésére viszonylag korán – akár még a XIV. században – is sor kerülhetett, mivel annak ablakai egy jóval korábbi típust követnek. Mai formájukat minden bizonnyal a XX. század elején végzett nagy megújításkor nyerték, ami azt jelenti, hogy könyöklőjüket jóval lejjebb helyezték (2. kép). A legkorábbi, feltehetően XIX. századi felvételen⁷ még jól látszik eredeti méretük: a ma is jóval kisebb méretűek, mérmű nélküliek, káváikat pedig faragott rétegekővekből állították össze (3. kép). A legelső homlokzatrajzon felismerhető még a befalazott déli kapu csúcsíves nyílása, de részletformái már nem ismertek, mivel az ezt követő felméréseknél már nem volt látható (4. kép).⁸ Feltételezhetően az ablakoknál is látható korai formákat követte. A padlástérben a szentély és a hajó közti falban nyíló átjárónak is fennmaradt a roncsolt, töredékes kőkerete, egy egyszerű, élszedett, csúcsíves nyíláskeret. Hogy a torony egyidős-e a hajóval, vagy sem, azt nehéz lenne eldönteni, de az archív ábrázolásokon megfigyelhető, hogy mindkettő tört kőből épült, és sarkaikat faragott kváderekből falazták (5. kép). A mély, bélletes nyugati kapu e vidék falusi templomai között talán a leginkább tagolt. Külső síkján fél körtetaggal indul, majd homorlatokkal elválasztva két körtetagos elem között egy pácstag fut körbe a csúcsíves záradékon; fejeze-

2. A templom hossz-
metszete

3. Alaprajz,
homlokzat-
és részlet-
rajzok
(Schulcz
Ferenc,
1864)

4. A templom déli homlokzata

5. A templom nyugati homlokzata

ti zóna nem szakítja meg (6. kép). Talán egyidős a szentély ablakaival és talán a kifestéssel is egy időben készült. Lábazati párkánya ma tömbszerű, betonból kialakított, de minden bizonnyal volt előzménye, mert Lehoczky cikkének fametszetén nagy tömbökből falazott, profillal lezárt elemként jelenik meg. Csúpan egyetlen támpillér erősíti a szentélyt, ezt ugyancsak kváderekből falazták, és fedlemeze is profizott kőlap volt.⁹ E támpillér a szentély déli fala és a félköríves szentély találkozásánál emelkedik, és merőleges a falsíkra. Párjának megépítésére az északi oldalon nem volt szükség, mivel szerepét az ugyanezen a ponton emelkedő sekrestyefal helyettesíti. A 11 m széles, 16 m hosszú hajót egykor síkmennyezet fedte. A szentély megmagasításakor emelt támpillér miatt valószínűsíthetjük egy gótikus boltozat építését, de e hipotézist csak kutatással lehetne igazolni. A középkori diadalívnek sem maradtak látható nyomai. A szentély kétszattatú, mérműves ablakai feltehetően egy XV. századi megújítás eredményei. Közülük a déli sokkal díszesebb, felső kőrácsában két lefelé fordított halhólyagos motívum találkozásánál egy liliom tűnik fel. Véleményünk szerint ez legalább fél évszázaddal korábbi, mint társa. A délkeleti oldal nagyobb méretű ablaka két orrtag nélküli félkörívvel, felettük pedig egyszerű körrel zárul.¹⁰ E mérműtípus az 1500 körüli időben megjelenő forma. A szentélyzáradék délkeleti oldalán található a nagyon egyszerű kőfaragó munkával készült papi ülőfülke. Tagolatlan, profil nélküli háromkaréjos lezárása alapján akár

6. Nyugati kapu, mérműves ablakok és papi ülőfülke

a XIV. századra is keltezhetjük (6. kép). Északi falában helyezték el a két kötömbből faragott, téglalap alakú szentségtartó fülkét. Csupán egy falc tagolja, melybe ajtaja csukódott, így e kortalan forma keletkezésének idejét nem tudjuk meghatározni. Falkutatás döntheti el, hogy a falszöveggel egyidős-e, vagy másodlagosan vésték be. Rómer említi a csúcsíves *oltár mögötti víz- és bor-ámpolnáknak való mélyedés*-t.¹¹

A XIX. század hatvanas éveiben keletkezett leírások a templomhajó északi falán hat külön-külön keretezett képet mutattak be. Leírásuknál Rómer Flóris megfigyeléseire és Schulcz Ferenc ceruzarajzaira támaszkodhatunk.¹² A felső regiszter jobb oldali képe csak fent és bal

7. Falkép Krisztus keresztelése jelenetével (ceruzarajz, Schulcz Ferenc, 1864)

oldalán kapott önálló keretet, a másik két oldalról a mellette és alatta elhelyezkedő képek keretei zárják le. Széles vörös és fehér sávok tagolták, melyet a sarkokban és közepütt egy sötét rozetta díszített. Felső része és a keret ma már nem látható, ez csak Schulcz 1864-ben készült rajzáról ismert (7–8. kép).¹³ A négy ábrázolt személy feje már a XIX. században is hiányzott, de attribútumaik alapján azonosíthatók. A képmező bal oldalán egy a többenél nagyobb, kardot és könyvet tartó alak – minden bizonynyal Szent Pál – áll. Mellette szikla és egy rajta álló figura ruhájának alsó része maradt fenn. Jobb oldalon két alak azonosítható. Jobb szélén a fehér ruhát, díszes szalaggal megkötött, térdig érő, bordó köpenyt viselő Keresztelő Szent János alakja tűnik fel. Ma már ugyan nem látható, de bal kezében egy Agnus Dei-vel díszített korongot tartott, mely Schulcz rajzán még szerepel.¹⁴ Felé fordulva, a Jordán folyót szimbolizáló vízben áll az ágyékkötőt vi-

8. Krisztus keresztelése (restaurálás után)

selő Krisztus.¹⁵ Mellette, közvetlenül a diadalívnél egy jóval nagyobb méretű, forgórózsás kerettel övezett kép kapott helyet.¹⁶ Ma már felismerhetetlen a kompozíció, mivel a gipszrabc boltozat vállának építéscor a figurális elemek nagyrészt megsemmisültek. Rómer leírása és Schulcz rajza alapján viszont ismerjük az egykori kép témáját (9. kép).¹⁷ E leírás alapján itt Szent Péter elmerülését kell látunk a Genezáret-tavon történő átkeléskor.¹⁸ Az 1864-ben készült rajzon látható, hogy a Máté evangéliumában szereplő szövegtől fontos részletekben eltér az ábrázolás. A történet szerint a tanítványokkal elinduló hajót Krisztus a vízen járva követte, és a hitében megingó Péter ekkor merül el.¹⁹ Krisztus életének e két, Máté evangéliumában található fontos helyének együttes ábrázolás falképen ismereteink szerint nem fordul elő a történeti Magyarország emlékanyagában. Hasonlót csupán a Goslari evangeliarium 1230–1240 között keletkezett lapján ismerünk, de ott a vízen járás evangéliumi helyét az apostolok elhívásának némileg hasonló kompozíciója helyettesíti.²⁰

9. Szent Péter elmerülése a Genezáret-tavon
(ceruzarajz, Schulcz Ferenc, 1864)

Az alsó képszalag ugyan öt egymástól független ábrázolásból áll, de csak három önálló kerettel osztották meg a mezőt. Bal oldalon ugyanaz a mustra övezi Szent Ilona és a Nagy Szent család ábrázolását, valamint Szent Ágneszt egy lovagszent mellett ábrázoló, egészalakos képét. E keret kettős fogrovatra emlékeztető mustra. A jobb oldalon álló Szent Ilonát nem választja el függőleges osztás a mellette megjelenő Nagy Szent család-képtől.²¹ Ma már csak a császárné feje és a bal kezével tartott kereszt felső része látható, viszont rendelkezésünkre áll a falképről 1864-ben készített akvarell és Rómer leírása (10., 19. kép, melléklet).²² A kompozíció teljesen megegyezik a nagybégányi (Великая Бегань) református templomban

10. Szent Ilona a kereszttel (restaurálás után)

feltárt Szent Ilona-képpel,²³ a Szent Keresztet megtaláló császárnét ott is két kísérő segíti, gesztusai, viselete is azonos. Az ásót tartó alak szerszáma is ugyanaz a vaspucos faásó, mint Bégányban, de még a főalak anatómiailag elrajzolt, megnyúlt keze is egyezik. Ilyen mértékű hasonlóság számunkra mesterazonosságot valószínűsít, így e festőnek teljes biztonsággal ma már három munká-

11. A Nagy Szent család-freskó részlete, Mária Kleofás
(restaurálás után)

ja azonosítható ebben a szűk régióban, mivel a szőlősvégardói freskókat már a XIX. században is ugyanennek a mesternek tulajdonították.

Ezt a hipotézist a következő kép erősíti meg leginkább, mivel mindkét templomban látható volt egy Nagy Szent család-freskó. Ugyanolyan teljes megfelelésről van szó, mint a bégányi Szent Ilona és a feketeardói között. E képből Feketeardón napjainkra csak Mária Kleofás feje és felső teste, illetve néhány kisebb töredék Szent Anna ruhájából maradt fenn (11., 20. kép). Viszont ebben az esetben is Schulcz akvarelljét és a korábbi leírásokat hívhatjuk segítségül (melléklet).²⁴ Apokrif iratok szerint Szent Annának három házasságából három Mária nevű lánya született. Ők és gyermekeik együttes megjelenítése a Nagy Szent család-kompozíciók kiindulási pontja.²⁵ Előzményének tekinthető a Mettercia – Szent Anna harmadmagával – képtípus, ahol többnyire az idősebb nőként megjelenített Szent Anna ölében foglal helyet lánya, Szűz Mária, aki a gyermek Jézust tartja ölében.²⁶ A Nagy Szent család leg-

korábbi falképen történő megjelenítése Csaroda református templomának diadalívén ismert a XIV. század elejéről. Majd Kiszombor rotundájában a XIV. század közepére, Csíkszentkirályon (Sâncrăieni) a XIV. század második felére (12. kép), Marosszentannán (Sântana de Mureș) a XIV. század végére,²⁷ Tornaszentandrason a XIV–XV. század fordulójára,²⁸ Mezőtelegden (Tileagd) ugyancsak

12. Csíkszentkirály, római katolikus templom. A Nagy Szent család-freskó részlete

a XIV–XV. század fordulójára,²⁹ Almakeréken (Mălăncrav) 1405 előttire (13. kép),³⁰ Feketegyarmaton (Iermata Neagră) pedig az 1400–1420 közötti időszakra keltezhető³¹ falképeit ismerjük. E kronológia alapján egyértelműen Anjou-királyaink és Zsigmond uralkodása idején keletkezett alkotásokkal kell számolnunk. Almakerék mellett a feketeadói volt a legteljesebb és a leginkább részletgazdag freskó, amely a Trinubium-legendának megfelelően mutatja be Szent Anna három lányát.³² Végezetül még arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Szent Anna töredékesen megmaradt köpenyének kézzel festett mustrái szinte teljes egyezést mutatnak a huszti (Хыч) *Noli me tangere* jelenet Bűnbánó Magdolnájának köpenyén látható vörös színű motívummal.

13. Almakerék, evangélikus templom. Nagy Szent család

E kettős képtől csupán egy vörös sáv választja el a következő kétalakos kompozíciót. Itt az attribútumként bárányt és virágot tartó Szent Ágnes és leíróik szerint Szent Lajos királyt jelenítette meg a festő (14., 21–22. kép). A lovagszent vértje ugyan eltér a Huszton láthatótól, de a mellvérthez lánccal rögzített kard és tör, illetve a keret alsó részén egyszerű vonalak közé festett névfeliratok

14. Szent Ágnes (restaurálás után)

15. Szent Ágnes, Szent Lajos király, Antiochiai Szent Margit és Remete Szent Antal (ceruzarajz)

a huszti freskókkal megfeleltethetők. Véleményünk szerint akár műhelyazonosság is felvethető. Sajnos ma ezek az alakok is csak mellmagasságtól felfelé láthatók, de a XIX. századi ismertetések alapján pontosan ismerjük őket.³³

A következő, önállóan keretezett kétalakos kép megsemmisült, de forrásaink alapján visszaidézhető. Itt az előzővel megegyező méretű, de már akkor is roncsoltabb állapotban fennmaradt freskón a köpenyével kisméretű sárkányt tartó Antiochiai Szent Margit és Remete Szent Antal jelent meg (15. kép).³⁴ Az alsó képszalag utolsó, diadalív mellett álló képe ikonográfiai szempontból a legjelentősebb, és minden viszontagság ellenére még ma is tanulmányozható. Értelmezéséhez újra Schulcz Ferenc 1864-es rajzához és Römer leírásához kell fordulnunk (16–17., 23. kép).³⁵ Itt a kép jobb oldalán trónuson foglal helyet a gyermek Jézust ölében tartó Szűz Mária. Előtte térdel a sárga köpenyt viselő Szent László király, akinek a feje felett re-

pülő angyal lilimos koronát tart. A Mária ölében álló gyermek áldásra emeli jobbját. A király mögött egy katona tartja a szent király attribútumát, az alabárdot.³⁶ Falképen eddigi ismereteink szerint egyedülálló, az angyali koronázás motívumát idéző kép analógiája az elmúlt évek baktalórántházai falképfeltárása során látott napvilágot.³⁷

Végezetül a keretekről még néhány gondolat, mivel ezek és a még megfigyelhető napi varratok alapján azonosíthatjuk a képek megfestésének sorrendjét. Először a felső regiszter diadalív melletti nagy képe készült el, majd a tőle balra eső Krisztus keresztelését megjelenítő. Ezt követte Szent László egyedi ábrázolása. Folytatódott a Szent Margitot Szent Antallal, majd a Szent Ágneszt a lovasszenttel ábrázoló freskóval. A Nagy Szent családot és Szent Ilonát is külön-külön festették meg. Az előbbi esetben még legalább egy *giornata* azonosítható.

Összegezve: a nehezen megfogható építészeti jelenségek miatt ma még nem tudjuk, hogy mikor emelték

a félköríves szentélyt, és mikor épült a hajó és a torony. Ennek eldöntésére falkutatásra, régészeti feltárássra lenne szükség. Kisméretű csúcsíves ablakai alapján akár a XIV. századra is keltezhetnénk a hajó építését vagy átépítését. A szentély megemelésére a délkeleti ablak alapján a XV–XVI. század fordulóján kerülhetett sor. Ha Rómer datálását a falképek tekintetében figyelembe vesszük, akkor akár az ablakkal egyidősnek is tekinthetnénk ezt az átépítést. Véleményünk szerint viszont a fal-

képek nem ekkor, hanem inkább a Perényiek itteni térnyerésével kapcsolatban, feltételezésünk szerint inkább a XIV–XV. század fordulóján készültek. Azt sem zárhatjuk ki, hogy nem egy periódusban festették őket. Lehetségesnek tartjuk, hogy a két felső, illetve a Szent László angyali koronázását ábrázoló freskók korábban készültek, mint a tőle nyugatra eső képek. A publikált akvarelleken jelentős stílárius eltérés mutatkozik. Szent Ilona és a Nagy Szent család-kompozíció sokkal kifino-

16. Szent László koronázása (színezett rajz)

17. Szent László koronázása (restaurálás után)

18. A templom déli homlokzata

multabb, részletezőbb, mint a darabos, nagy formákkal dolgozó Szent László-ábrázolás. Keretornamentikájuk is jelentősen eltér egymástól, vakolataik laboratóriumi anyagvizsgálatával pedig teljes biztonsággal elkülöníthető a két periódus, amennyiben feltételezésünk megállja a helyét. Szükségesnek véljük még a nagybégányi és a huszti freskókkal történő alaposabb összevetésüket, mivel azonos művész vagy műhely tevékenysége valószínűsíthető. Haas püspökkel ellentétben Rómer Flóris nem értékelte a két Ardó freskóit jelentős alkotásnak.³⁸ Véleményünk szerint viszont egy termékeny regionális műhely munkáival kell számolnunk, amely nem a megszokott ikonográfiai toposzok szerint készült műveket hagyott maga után. Ezért, ha művészi kvalitásaik nem is vethetők össze az Aquila-műhely alkotásaival, mégis megkülönböztetett figyelemre érdemesek.

Springer Ferenc

A feketeadói (Чорнотисів) római katolikus templom falképeinek restaurálása

A templombelső felújítási munkálatai során, 1993 nyarán az oldalfalak vizesedése miatt szükségessé vált a vakolatok javítása, illetve a templom teljes belső kifestése. A munkák során az északi hajófalán színes felületek jöttek elő, amit az ott dolgozók jeleztek Radics Dávid OFM ferences szerzetesnek, aki akkoriban a nagyszőlősi ferences misszióból mint plébános járt szentmiséket tartani. Az ő megkeresésére, 1994 márciusában vizsgáltam meg a falfelületeket.

A hajó északi falán nyitottam kutatóablakokat, ahol előkerültek a középkori falképek. A Feketeadóról Kanadába költözött Riskó Albert támogatta anyagilag a felújítást. Az ő felkérése olajfestmény készítésére vonatkozott, amelyet a hajó északi falára terveztek. Miután felszínre kerültek a freskók, az adományozó és a plébános egyetértésével lehetőség nyílt a feltárára.

A rétegrend a következőképpen alakult:

- falazat: terméskő, téglá vegyes használatával;
- festett vakolati réteg: kb. 3–5 cm vastag, mész-homok felhasználásával;
- védő vakolat: felülete fehérre meszelt, pikkelt, kb. 3–4 cm vastag, mész-homok felhasználásával;
- felső vakolati réteg: 2–3 cm, pilasztereknél 5–7 cm vastag, cementes mész-homok felhasználásával;
- meszes glettelési réteg;
- jelenleg látható kifestési réteg.

19. Szent Ilona a kereszttel (feltárási után)

20. A Nagy Szent család-freskó részlete, Mária Kleofás (feltárási után)

A feltárt, visszaragasztott és megerősített részek felületén lévő vakolati szemcséket mechanikusan tisztítottam meg. Mivel a napvilágra került festmény „al fresco” készült, a nedves tisztítási próbák hatékonyak bizonyultak, az eredeti réteg nem károsodott.

A felületek hiányainak pótlására a vakoláshoz eredetileg is használt mész-homok 1:3 keverékét, felületükre meszkőporos glettet használtam.

Riskó Albert és a plébános kérésére a hiányzó részen, így fél arcok, fél figurák esetében kiegészítést készítettem. Ez mindig kérdéseket vet föl: szabad-e kiegészíteni a hiányzó részeket, mennyire marad meg az eredeti falképtörödékek üzenete? Abban egyeztünk meg, hogy korabeli felmérési rajzok szerint a megmaradt töredékeken belül a kisebb kiegészítéseket visszafogottan és mérték-

21. Szent Ágnes (feltárás után)

22. Szent Lajos (feltárás után)

tartóan rekonstruálom. Ehhez meszes közegű művészi porfestékeket használtam, ahogy az eredeti festményt is készíthették. Jelenti ez a díszes sorminta egyes részeit, az alakok nagyobb hiányzó részeit. A megkopott eredeti felületek esztétikai rendezéséhez bármikor eltávolítható, akvarell retusálást készítettem. Ez mindenben megegyezik a Magyarország nyugati részén előkerült Árpád-kori templomok (Velemér, Csempezkopács, Hidegség) korábban történt helyreállítási technológiájával.

A fényképeket Mudrák Attila (8, 10, 13–14, 17), Springer Ferenc (19–23) és Kiss Lóránd (12) készítette, az archív anyagok forrása: Forster Központ, Tervtár, jelzet nélkül, Péterffy-Pukánszky-Mészáros-Bernáth-Dóry-Veöreös felmérése (1–2), K 13461(3), K 1398(6), FM 143(15), MTAK Kézirattár, jelzés nélkül (4–5, 7, 9, 16).

23. Szűz Mária a Szent László koronázása képen (feltárás után)

JEGYZETEK:

- ¹ SZABÓ 1937. 336–337.; ENGEL 1996. II.: 250., 263.
- ² 1560-ban Perényi Gábor erővel kényszerítette Károly István plébánost a templom és plébánia elhagyására és a reformátusok részére történő átadására.
- ³ b. Perényi Zsigmond által 1754-ben, tehát mintegy 200 év múlva, a katolikusoknak ismét visszaadatott; de egy harminc év előtti szelvésszal által tetejétől megfosztatott, és a hajó a sisaktalan toronnyal együtt földél nélkül hagyatván, az isteni szolgálat a még bolthajtással bíró szentélybe szorult. RÓMER 1874. 77.
- ⁴ (SANTAI): Feketeardó freskói. Új Ember, 1995. október 8. 12. Ld. Springer Ferenc beszámolóját e tanulmány folytatásaként.
- ⁵ DESCHMANN 1990. 158.
- ⁶ Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 1396.
- ⁷ Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 159408, de látható Lehoczky közleményének illusztrációján, és Schulcz Ferenc rajzán is: Forster Központ, Tervtár, ltsz.: 13461.
- ⁸ MTAK Kézirattár, jelzet nélküli homlokzatrész, de Rómer is említi leírásában, illetve látható Lehoczky közleményének illusztrációján is.
- ⁹ Forster Központ, Fotótár, ltsz.: 66044; RÓMER 1874. 75.
- ¹⁰ Az általuk ismert legközelebbi analógia a Szatmár megyei Egri református templomának hajó- és szentélyablakai: KOLLÁR 2011. 376–378. (Papp Szilárd).
- ¹¹ RÓMER 1874. 76.
- ¹² Rómer közli a Haas püspök hozzá írt leveleit, melyben említi: *Fekete-Ardóban most dolgozik Ilincz mérnök szalmapapírral [...] Gaudet et laetare! így kezdetem jelen soraimat, mert megvannak a fekete-ardói frescok szalmapapíron, és csak most tudom, mily kincset bír a haza ezen festményekben. 122 nagy ívre lefértek. [...] Mibelyt az illető mérnök kész lesz, az itten maradó másolattal, azonnal megküldöm és eleve meg vagyok győződve, hogy igen-igen kedves szolgálatot teendek az Akademiának e küldeményvel.* RÓMER 1874. 75. Tehát két példányban készültek pausz másolatok, de ezek eddig még nem kerültek elő.
- ¹³ MTAK Kézirattár, leltározatlan ceruzarajz.
- ¹⁴ Hasonló ábrázolás a bádoki (Bădești) református templom diadalívén ismert. JÉKELY–KISS 2008. 8., 13., illetve a lipótszentmártoni (Martincék) plébániatemplom diadalívének északi pillérén került felszínre egy 1300 körülire keltezett freskón. NOVOTNÁ–SPALEKOVÁ 2003. 13.
- ¹⁵ RÓMER 1874. 82.: *jobb oldalon sz. Pál áll, verbenyes szakállal, ruhája fehér, a köpenye sötét-violeaszínű, bélése sárgás-vöröses, narancs-színű; jobb kezében hatalmas egyenes pallas, baljában tanítói jelvényét, a barna, fehér metszésű könyvet tartja. Arca és egyéb részei lepatyantak. A tér épében fennmaradt részében szikla-táblákat látunk lerakva, melyek a Jordán medrét képezik; középett meztelen alak áll, balját lefelé tartva, a másikkal valószínűleg az ég felé mutatott; mellette ugyanegy magasságban keresztelő sz. Jánost ismerjük fel, ki fehér öltönnyel bír, melyet barna zsinag tart össze, köpenye szintén barna és térdén alul végződik. Ezen alak bal kezében a nimbustól körülvett zászlós „Agnus Dei”-t tartja ez alatt két stóla-forma, himzett szegélyű kendőnek vége lóg le. A jobb kéz és a fej elpusztult.*
- ¹⁶ Hasonló mustrát a karintiai Pörtltschach am Berg Szent Lambert plébániatemplomából, illetve a marosszentannai (Sântana de Mureș) református templomból ismerünk.
- ¹⁷ RÓMER 1874. 82.: *A hullámozó tengeren, melyet mint a római rakműveken és középkori festményeken többször látjuk, minden irányba úszkáló halak, rákok stb. jellemzenek, egy gallérral ellátott, szemszőrös levelekkel ékesített, fehér palásttal fűdött fénysugaras szentet (Pétert) látjuk merülni és jobb kezével a hajó után nyúlani. A hajó orrán, mely fölött a felfűjt hatalmas vitorlának díszes szegélyű sátra körszelvényt képez, ül keresztifélnyessel nyugodtan az üdvözítő, jobbjának mutatójával az ég felé mutatván, és a remegőt bizalomra intve. Ruhája sötétkék, köpenye sárgás-vörös fehér gallérral. Balkezelével Péter kinyújtott balját fogja. A hajó kormánylapátját egy csúcsos süvegű szent tartja, ruhája sárga, gallérja sárga, barna-fehér recés húzásokkal; a többi kilenc szentfényű szakállas és*
- szakáll nélküli alak közt egyik pöttökkel tarkázott fehér ruhában van, ez szegélyezett kendőjével arcát takarja, és sár, míg a többi sárga, hatágú csillagos, vagy kék és fehér pontos ruhában a veszély miatt aggodni látszik.*
- ¹⁸ Mt 14, 22–33.
- ¹⁹ Az evangéliumot követő ábrázolás: a *Magyar Anjou Legendarium* 1975. I. Jézus élete, 17.
- ²⁰ KROOS–STEENBOCK 1991.
- ²¹ Szent Ilona és Szent Anna harmadmagával ábrázolás az MNG radácsi vagy berzenkei, 1500 körüli keletkezett Mettercia-oltárán látható. RADOCSEY 1955. 280–281.
- ²² Forster Központ, Tervtár, ltsz.: FM 144; RÓMER 1874. 80.: *Az alsó képsor legszelebbike majdnem 10 lábat foglal, és két csoportból áll. Jobbra sz. Ionát látjuk, ez szép, magas, fejedelmi alak; feje fátyollal van takarva, melyen lilíomos sárga korona ül, körülötte a vörös, fehérgyöngyös szentfény. Világos szürkés, vörösbé játszó, lehajtott galléri, violaszínű bélésű, nagy redőzetű köpenye csak térdén alul ér, ezen alul jobbra nyúlik ki, a baljával tartott keresztire mutatván, melyet egy térdig földben álló férfi átölel, míg a másik vassal szegélyezett faásvál dolgozik, milyeneket mainapon is Jablonkán (Árva-megyébe) használatban láttam. Ezek ruhája violaszínbe játszó sötét-szürke, az egyik cipője hosszúcsőrös. Ez jelenet alatt olvassuk: Sancta (Helena mater) Constantini + + +.*
- ²³ Részletes leírása jelen kötetben.
- ²⁴ Forster Központ, Tervtár, ltsz.: FM 144; RÓMER 1874. 80–81.: *Az összeállításra, valamint tárgyalásra nézve is fölötte érdekes a szent család csoportozata, melyet már egyszerűbben mint Metterciát a vele-méri templomban láttunk, bár vannak ennél még gazdagabb kifejlődési ezen eszmének, melyet alább felhozandunk. A képek alapeszméjét képviseli sz. Anna; ez a többi alakoknál jóval nagyobbra festvén, háttérben áll, és mind a három leányát átöleli. Középett, mint királyné, ül a b. szűz, világos violaszínű köpenye két sor fehér gyönggyel van szegélyezve és harangidomú casula alakban foly le ölébe; sötétvörös ruhája fehér szalaggal és egy sor gyönggyel van díszítve, csúcsos cipője fehér. A szűz anyja jobbájában sárga almát tartva, baljában a fehér madárral játszó egyedüli fiát tartja, ki keresztifénye által ismertetvén, jobb kezével anyját cirógatja. Jobb oldalon áll a boldogságos szűz egyik nővére, kire anyja: Anna, kisé kinyújtott jobbát teszi. A szent nőnek fejeik fátyolok, sőt Annáé kettős csipkézett fátyollal van borítva, míg a b. szűz szőke hajban díszlik. A szentfények vörösek, gyöngykeretűek, a kis Jézusé fehér keresztet. Sz. Anna köpenye fehér-sárga keresztelkkel; Mária Salome ruhája szürke, köpenye sötét ibolyaszínű. E szent asszony előtt négy szentfényes vörös és szürke ruhás fiú áll, kettejének iratóablaja van, Pater a másiknak: ave m noster ria graci qui es in a plena celis sanc dominus szavakkal; tisicetur; a harmadik csukott könyvet tart, és a negyedik a kis Jézusra mutat. A bold. szűzet kivéve, mind mezítelbasak. Balra áll a másik Mária, arcán és testén keresztül nagy folt vonul át, mely a képcsoportot nagyon károsította. Egyébiránt látjuk, hogy a maga előtt álló két fiacskája fölött kezeit, mint nővére, tartja. Köpenye sárga, bélés violaszínű, cipője fehér. A szentfényű fiuk közt a jobbra álló szürke-violeaszínű, a másik, ki kezeit imádságra összekulcsolja, vörös ruhában van. Ezeknek, valamint a jobbra álló fiuknak öltözete is csipejüknél övvel szoríthatnak össze. Ezek alatt olvassuk: Sancta · Anna · mater · matris · (domin) · nostri · jesu · cristi · A szőlősvégardói Nagy Szent család-freskót így írja le, RÓMER 1874. 86.: *A délkeleti oldalon a Metterciának elrendezésével találkozunk, mint Fekete-Ardón láttuk, csak hogy a fejek hiányzanak. A keret két egymás mellett hullámozó, és pöttökkel cifrázott szalagból áll. A csoportból kivehető részletek ezek: a szűz-anyja jobbájában almát tart, a kised Jézus itt is áld jobbájával, míg baljával fehér galambot fog. Mária ruhája lila, köpenye sötét violaszínű, gyöngyös és vonalas szegéllyel, a bélés vöröses. Krisztus ruhája fehér. A zubbonykás fiúcskák közt, kik jobbra állnak, irás nélküli táblákat tartanak, ruhájuk vörös, vagy fehér, lábaik meztelenek. Sz.**

Annának öltözete sárga. A bal oldalon álló anyának ruhája vörös csikú, mint a csoportban a többinél is hasonló a ruházat; egyik vörös zubbonyú gyermek ruhácskája csak térdig ér, ez jobbával anyja kezét ragadja meg, baljában táblát tart, a másiké viola színű, ez jobbában zsinegen tartja tábláját; balját kinyújtott mutatójával mellére teszi. Az írást már csak azért sem lehet olvasni; mert elébb valaki ironnall iparkodott a betűket olvashatóbbakká tenni; de épen azért meg nem fejtetők; valószínű azonban, hogy ezen kép alatt ugyan az áll, amit Fekete-Ardón az egészen egyenlő csoport alatt közöltünk.

²⁵ E képtípus kialakulását Jakob protoevangéliuma (II. század), pszeudo Máté evangéliuma (V. század) és Mária születése evangélium (VI. század). Anna három házasságkötését Haymo von Halberstadt (IX. század) említette. Első képi megjelenítése 1300 körül Gautie de Coincy (1177–1236) *La Généalogie de Notre Dame...* című művének másolatából ismert. A XIII. században vált közismertté a történet, melyet a *Legenda Aurea* tett közismertté, valamint a későbbiekben Corbie-i Szent Coletta klarissza apáca látomása, amelyet 1408-ban foglaltak írásba. E látomás képi ábrázolása Yorki Margit burgundi hercegnő imakönyvében. LAJTA 1954. 34–48. Az ikonográfiai típus és a hazai emléktanyag részletes feldolgozása: GOMBOSI 2009. Köszönöm a szerzőnek, hogy dolgozata megismerésére lehetőséget adott.

²⁶ A történeti Magyarország területén a XIV–XV. században a következő falképen megjelenő ábrázolásai ismertek: Kiszombor, Petőszinye (Svinica), Velemér, Bántornya (Turnišče), Siklós. GOMBOSI 2009.

²⁷ JÉKELY–KISS 2008. 60–67., 214–243.

²⁸ HAJDÚ 2004. 45–48.

²⁹ LÁNGI–MIHÁLYI 2004. 82–83.

³⁰ *Sigismundus rex et imperator* 2006. 424. (Marie Lionnet).

³¹ LÁNGI–MIHÁLYI 2002. 36–37.

³² *Az első Mária Szent József jegyese lón, ki a Szentlélek munkálkodása által méhében fogadta és szülte az Úr Jézus Krisztust, igaz Istent és igaz embert. A második Mária, a Kleofás Leánya, Alfeus felesége volt, kitől négy fia lón: a kisebbik Szent Jakab; Szent Júdás Taddeus, Szent Simon Zelotés, kik a Krisztus Jézus apostoli voltak. A negyedik József volt, ki igaznak nevezetett. Ez is a Krisztus tanítványa volt. A harmadik Mária, a Zebedeus felesége volt, kitől két fia lón, tudniillik a nagyobb Szent Jakab apostol és Szent János apostol és evangélista.* ILLYÉS 1813. 9.

³³ Forster Központ, Tervtár, ltsz.: FM 143. és RÖMER 1874. 79. és 57. kép: *A jobb felől következő képen a festő ismét jobbra szent nőt, balra férfiszentet tüntet elő. A bajsz és szakáll nélküli, szőke fürtök által kerített, arccal felénk álló fegyveröltönyű dícsfényes vitéz sz. Lajos francia király. Szűk, csak csipején alul erő kabátja düllénydedesen recézett, vörös hálózattal és fehér pontokkal, vagy mint sötét szürke színezete sejtátteti, talán düllényes vas lemezekkel borított bőringből áll; ujjai egyenközüen hullámzó szövettől készültek; e fegyveröltöny alul egyenesen el van vágva, de mind honaljánál, mind itten csipkésen rakott lemezekkel vannak erősítve. Kesztői rákfarkszerű lemezekkel védvék. Csikos szűk nadrágjának térdei vastagozatúak és pikkelyesek. A XIV-ik század divatja szerint, nyaka körül erősített bosszúkás, nyolcas szemű láncokhoz jobbra a markolatával lefelé hajló tör, balra egyenes, széles, hosszú kard van erősítve. A jogart, melyet fölül három ágú liliomot képez, jobbjá tartja, balja pedig bal lábánál áll, vörös lombozatú, kerettel ékesített, pajzsos nyugszik; ezen a jeruzsálemi keresztnek felső része tűnik fel. [...] Azonban a női szent fejét gyöngyös párta ékesíti, szentfénye vörös, körülete fehér gyöngyös; szög-baja szabadon hullámszik le vállaira. Egyenközü redőzetekben lecsüngő köpenye sötét violaszínű, alsó ruházata pedig meggy-vörös. Jobbjában ötszirmú fehér virágot tart, a köpennyel takart balján pedig bárányska ül. Ha ezeket mind nem látnók oly tisztán, mert ezen alakok leginkább lábaiknál romlottak el, már az eléggé olvasható felírás is nézetünk helyes voltáról tanúskodik; mert a női szent alatt ezt olvassuk: Sancta . agnes . virgo, és folytatva a király alatt: Sanctus lu (Iudovicus rex-)nek kellene állania.*

³⁴ Forster Központ, Tervtár, ltsz.: FM 143. és RÖMER 1874. 78. *A következő kép jobbra csak 5' szélességű. E festmény csak két álló szentet ábrázol; jobbra bő redőzetű ruhában remete sz. Antal jelenik meg; de arca keske-*

nyen szegélyezett verbenyes csuklyája alatt fölülről csak szeméig látható. Egy nagy folt mind az ő, mind a mellette álló női szentnek képét egészen megsemmisíté. Jobbjában nem, mint festeni szokták, T alakú egyiptomi, hanem kettős keresztet és egy harangot látunk; balja erős mankós botra támaszkodik. Alatta csak három betű és az is rosszul olvasható, aligha nem (Sanc)tus vagy (An) ton (nius Heremita) maradványai. – a szent előtt és reá föltekintve áll kedvenc sertése a jellemző csengettyűvel. – Svéd-honban a tegelsmorai templom mennyezetén e szent fején kaluger süveg van, felöltönye csukjás, a T-féle kereszt melléne bal oldalán látszik, jobbjában könyvet, baljával a köpeny ráncait tartja, csengettyűs sertése feléje vigan üget. Az egyház ősrégi szentjétől jobbra, valóban szokatlan tisztelettel, látni egy koronás női szentet. Köpenye festői ráncokban foly le karján alul; hosszú alsó ruhája a lábakat el nem takarja hanem fehére cipőit láttatja. A világos zöldes köpenynek felső egyenirányú redőzeteiket öbléből kilátszik a mutatóval fenyegető jobb, míg a köpeny redőzeteivel takart balon a tátott szájú, kunkorodó farkú sárkány ül. A szürkéskék alsó-ruha a mellen és ujjon gombokkal vagy kapcsokkal látszik összefűzve lenni. A szent lábai alatt a keskeny keretben jól olvasható ez: Sancta Margareta vir-go) Színezésre nézve a felső ruhák vörösek, a csengettyűk sárgák.

³⁵ MTAK Kézirattár, akvarell, ltsz. nélkül. RÖMER 1874. 78.

³⁶ RÖMER 1874. 78.: *„A diadalívhez legközelebb álló, hazánk dicső szentjét sz. László királyt ábrázolja; a majd egy öl széles képnek kerete, három oldalról maga körül tekeredett nyílt szalagot képez, világos részén sárga árnyékban barnásvörös színhangulattal. A két alsó szöglet rácszerkezettűen van díszítve; a keret alapja szürke. A képsorozat többi keretei is, melyek vagy két- vagy több különféle színű, váltogatva egymás mellé rakott hosszégyzetekből, vagy változatos lombozatszerű cífrázatból látszanak összeállítva lenni, fámazók (marqueterie) modorát utánozzák. A színek: sötét-vörös, barna, fehér és szürke fokozataiból állanak. Bal oldalon sárga szegélyű fatámlaszék áll, melynek háta háromszögű oromzatú, és egyszerűen kunkorodó vonalokból készített levélgumókat utánoz; maga a hátlap gyémántos mezőt mutat. – A különben dísz nélküli széken ül a b. száz magas sudar alakja, karcolt szentfénnyel, arca egészen elhalványult, haja fiáéval együtt szőkés, öltönyét vörös-sárga szűk ujjú alsó ruha teszi, és bő redőzetű kerék mintával díszített köpeny, mely lábait egészen elfödi. Térdén áll a mintegy kötött sárga-vörös zubbonykájú kised, kereszt s nimbuszal, melynek talaja sötétbarna. Jobbjával anyja a kised Jézus áldó jobbját tartja, baljával pedig az előre hajlott támogatja. Ezen alakok előtt térdel összetett kezekkel, fiatal arcú, vörös hajú, keskeny bajszú, de tömör szakállú, szentfény által jellemzett férfi, ki nem az előtte ülő szentekre, hanem inkább a nézőre tekint. Sárgás hosszú redőzetű köpenye egész alakját és lábait is födi; csak kezei alatt látható a kifelé fordított violaszín bélés. Feje fölött egy öreg, aránytalan fejű, vörös hajú, kurta testű és széles recézett ujjú angyal lebeg, ki a lilomos szürke koronát az áldó Krisztus felé nyújtja. A térdelő király mögött áll bajsz, szakáll s minden arckifejezés nélkül, aprója. Ennek is vörös hosszú haja van, süvegje sisakszerűen kerekded, hátul felhajtott szélű, elül vértézve van. A főveg minden szélét fehér gombok ékítik. Fehér kabátja redőzetes, térdig alig éri. Mellén át jobbra sinor van átvetve, derekát pedig kötélzerű öv szorítja, melyről kéz szájakcán a markolatával lefelé hajló tör lóg; mindkét kezével hosszányelű bárdot tart. tovább: KERNY 2010. 519–520.; LÁNGI 2013.*

³⁷ Ld. Gaylhoffer-Kovács Gábor tanulmányát a kötetben.

³⁸ RÖMER 1874. 83.: *A képeket általánosan tekintve, észrevesszük, hogy eleve ségük a mézréteg alatt, de talán még inkább az eső által sokat szenvedett, és a tekintetben a veleméri, matyanci és a mennyezetén fennmaradt tótlakiakkal össze nem hasonlíthatók. Úgy látszik azonban, hogy a művész színekészlete sem terjedt többre, mint azon néhány változatra, melyet a képek leírása közben felemlítettünk. Midőn a nm. püspök által beküldött szalmapapír-másolatokat láttuk, művészi értéküket túlbecsültük; de a helyszínen való vizsgálódás után meggyőződünk, hogy akármily becses adalékok is a fekete-ardói falképek falusi művészetünkhöz, a vidéki festő, kire a templom díszítése bajdanta bízott, a művészetnek akkortájt már Olaszban, Német- és Franciaországban mai napig is bámult tökélyétől messze elmaradott, és csak a magyarbani parlagi festészet színvonalán állott.*